
ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

Ширинова Фотима Носировна,
Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ
"Гуманитар фанлар" кафедраси катта ўқитувчиси

IX–XII АСРЛАРДА ЎРТА ОСИЁДА УЙГОНИШ ДАВРИ ИЛМ–ФАН ВА МАДАНИЯТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-1-28>

АННОТАЦИЯ

Мақолада IX–XII асрларда Ўрта Осиёдаги сиёсий иқтисодий ва маданий ҳаёт ҳақида маълумотлар берилган. Шу даврда ижод этган жаҳон цивилизациясига катта ҳисса қўшган олимлар ижоди ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Калит сўзлар: Ренессанс, Уйғониш, цивилизация, Байтул - ҳикма, Донишмандлар уйи, илм-фан, бадиий адабиёт, ҳаттотлик, ҳадисшунослик, тасаввуф таълимоти, меъморчилик, мусаввирлик.

Ширинова Фотима Носировна,
Ташкентский университет информационных технологий
имени Мухаммада аль-Хоразмий старший преподаватель
кафедры "Гуманитарные науки"

ЭПОХА ВОЗРОЖДЕНИЯ В СРЕДНЕЙ АЗИИ IX–XII ВЕКАХ РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ, НАУКИ И ПРОСВЕЩЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация о политической, экономической и культурной жизни в Центральной Азии в IX–XII веках. Вы сможете познакомиться с работами великих ученых того времени, внесших вклад в мировую цивилизацию.

Ключевые слова: Renaissance. Ренессанс. Цивилизация. Baytul- Nickman. Дом мудрых. Наука. Литературная литература. Каллиграфия. Хадис. Учение Суфизму. Архитектура. Живопись.

Shirnova Fatima,
Department of Humanities at TUIT named after
Muhammad al-Khorezmi senior teacher

IX–XII CENTURY ACADEMIC CONCENTRATIONS IN CENTRAL ASIA DEVELOPMENT OF ILM-FAN AND CULTURE

ANNATATION

In this article are analyzed politic, economic and culture Rennassans in lentral Asia in IX–XII centuries. In this paper are described lentral Asia scientiegts and their heritage.

Key words: Renaissance. Renaissance. Civilization. Bethlehem. The house of the wise. Science. Literary Literature. Calligraphy. Hadiths. Sufism Teaching. Architecture. Painting.

Тарихдан маълумки, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёни доимо барқарорликда кечмаган бўлиб, инсоният тараққиёти давомида қанчадан - қанча тўсиқларни, таназзул ва тангликларни бошидан енгиб ўтишига тўғри келган. Натижада инсониятнинг моддий ва маданий даражаси қайта тикланиб, янги тараққиёт сари доим интилиб яшаган. Фанда бундай йирик, салмоқли юксалиш - тикланиш, уйғониш, ренессанс деб аталади.

Ўрта Осиёда IX-XII асрларда илм - фан ва маданият соҳасида рўй берган Ренессанс даври маданияти бошқа халқлар маданиятларига самарали таъсир кўрсатди ва уларни мазмун-моҳият нуқтаи назаридан янги кашфиётлар билан бойитиб, жаҳон маданияти ривож топишида ёрқин из қолдирди.

IX-XII асрларда Шарқ Уйғониш даври маданияти ўзига хос иқтисодий, маънавий таянчларга эга бўлган. Хусусан, бу даврдаги тарихий шарт - шароит ҳам илм -фан ҳамда маданият соҳасида Ренессанс рўй беришига ўз таъсирини кўрсатди. Жумладан, Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар сулолалари ҳукмронлиги давридаги нисбатан тинчлик, осойишталик, тотувлик, яқинлик ва ҳамжиҳатлик муҳити ва ҳукмдорлар томонидан кўрсатилган илм - фан аҳлларига ҳомийлик ҳам фан ва маданият ривожидан улкан аҳамият касб этди. Шунингдек, бу даврда ўлкада моддий ишлаб чиқариш, маданий ривожланиш жараёни тезлашиб, шаҳарлар ҳаёти юксалди, савдо-сотик, хунармандчилик, пул муомаласи ривожланди.

Моварауннаҳрда Сомонийлар давлатида Марв, Бухоро, Самарқанд ва Урганч ўша даврнинг маданий марказларидан ҳисобланар эди. Бу даврда араб тили илмий ва алоқа тили эди. Бухорода катта китоб бозори бўлган, китоб дўконларида олим ва фозил кишилар учрашиб, илмий баҳс, мунозаралар ўтказганлар. Сомонийлар даврида Рудакий, Фирдавсий, ал-Хоразмий, ал-Фаробий, Беруний, Абу Али ибн Синолар яшаб ижод этишган.

Қорахонийлар давлатида (X аср 2-ярмида ташкил топган) ҳам баъзи хонлар ўз саройларида кутубхоналар ташкил этдилар. Бу кутубхоналарда араб, ҳатто гарбий Европа олимларининг асарлари ҳам бор эди. Бу даврда туркий тил шаклланиб борди. Юсуф хос Ҳожиб, Муҳаммад Қошғарий каби олимлар дастлабки туркий тилдаги асарларни яратдилар.

Ҳазнавийлар давлати (XI аср бошлари)да ҳам илмий, ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожланди. Маҳмуд Ҳазнавий ўз саройига жуда катта маданий бойликларни тўплади. Олимларни илмий ишларга жалб этди. Беруний ҳам Маҳмуд саройида яшаб "Ҳиндистон" асарини яратди.

Салжуқийлар давлатида Алп Арслон Муҳаммад ҳокимиятни бошқарган вақтда унинг вазири Низом ул-Мулк ўз даврининг машҳур сиёсий арбоби ва маърифатпарвар инсон сифатида довруғ қозонди. "Сиёсатнома" асарини (1091-1092) ёзди. У Ҳазнавийлар иш услубига ўзгартиришлар киритди. Низом ул-Мулк 1067 йилда Бағдодда ўзининг шахсий жамғармасига "Низомия" мадрасасини қурдирди, унга ҳомийлик қилди.

Хоразмшоҳлар давлати (XI аср) даврида Хоразмда илм-фан ривож топди. Маълум ўз саройида ташкил этган. "Байтул-ҳикма" "Донишмандлар уйи"да қомусий олимлар Беруний, Ибн Сино, тарихчи Мисковайх, риёзиётчи Абу Носир ибн Ироқ, файласуф Абу Саҳл ал-Масихий, табиб Абдул Хайр ибн Ҳаммор каби олимлар илмий ижод билан шуғулланди. Лекин тожу-тахт учун кураш натижасида бу илм даргоҳи ўз фаолиятини тўхтатди.

Шарқ "Уйғониш даврида" илм-фан 3 йўналишида ривожланган. Хусусан:

1. Биринчи йўналиш - математика-тиббиёт йўналиши бўлиб, буларга математика, астрономия, кимё, геодезия, минералогия, тиббиёт, фармакология ва бошқа шуларга турдош фанлар киритилиб, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғонийлар математикага оид, Закариё ар-Розий кимё ва тиббиётга ибн Сино, Журжоний тиббиёт ва фалсафа, Абу Райхон Беруний тиббиётга оид йирик асарлар яратдилар.

2. Иккинчи йўналиш - ижтимоий-фалсафий йўналиш бўлиб, бунда фалсафа, тарих, мантиқ, фикҳ, руҳшунослик, нотиқлик ва бошқа фанлар бўйича Форобий, ал-Киндий, ибн Сино, Заҳириддин Байҳақий, Муҳаммад Наршаҳий ва бошқлар фаолият кўрсатганлар.

3. Учинчи йўналиш - таълимий-ахлоқий йўналиши бўлиб, бу соҳада қомусий олимлар ўз қарашларини ижтимоий-фалсафий ва илмий асарлар таркибида ёки ахлоқий асарларда баён этсалар, адиб ва тарбияшунос олимлар таълим-дидактик асарларида ифодалаганлар. Маълумки, Шарқ уйғониш даврида инсон муаммоси маънавият соҳасидаги асосий масала бўлган. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия масалаларига катта эътибор берилган, яратилган асарларда Шарққа хос бўлган инсоннинг ахлоқий-руҳий камолотини улуғлаш етакчи ўрин тутган.

Умуман уйғониш даври маданиятининг ўзига хос томонлари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Дунёвий маърифатга интилиш, бу йўлда ўтмиш ва қўшни мамлакатларнинг маданияти ютуқларидан кенг фойдаланиш айниқса табиий-фалсафий, ижтимоий илмларни ривожлантириш.

2. Табиатга қизиқиш, табиатушунослик илмларининг ривожини, рационализм ақл кучга ишониш асосий эътиборни ҳақиқатни топишга қаратилган фанларга бериш ҳақиқатни инсон тасаввури, илмининг асоси деб ҳисоблаш.

3. Инсонни улуғлаш, унинг ақлий табиий, бадий, маънавий фазилатларини асослаш, инсонпарварлик, юқори ахлоқий қонун ва қоидаларни намоён этиш комил инсонни тарбиялашни мақсад қилиб қўйиш.

4. Универсаллик - қомусийлик барча нарса билан қизиқиш бу давр маданиятининг муҳим томонларидан бири эди.

Уйғониш даврида янгича тафаккур ва санъат, фалсафа ва эстетик тафаккур, тиббиёт ва ахлоқ фан соҳалари яратилди.

Марказий Осиё халқларининг илмий, ижтимоий фалсафий фикри кенг ривож топди. Шу билан бирга табиий фанларга, атроф-муҳитни англаш, мавжудотни кенгроқ билишга интилиш кучаяди. Хусусан, ўша пайтларда Сўғд тақвимлари тузилганлиги, ҳозирги Тўрткўл ҳудудида эса расадхона бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Бунда албатта Шарқнинг бой ва маданий мероси алоҳида ўрин тутди. Демак, Ўрта Осиёда қадимдан цивилизация асослари, моддий ва маънавий маданиятнинг чуқур илдизлари мавжуд бўлган. Уйғониш даврида бугунги кунда дунё эътироф этган Мусо ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб каби буюк алломалар Марказий Осиё Уйғониш маданиятини бошлаб бердилар, унинг илмий-фалсафий негизини ривожлантиришда катта ҳисса қўшдилар. Шунинг учун ҳам уларнинг дунёвий маданият тарихида тутган ўринлари беқиёсдир.

Бу давр маданияти умуминсоний фазилатлар ривожини учун хизмат қилди. Уйғониш даври мутафаккирлари ўзларининг қомусийликлари, айна бир пайтнинг ўзида ҳам файласуф, мусиқашунос, ҳам мантиқшунос, жамиятшунос ва

адабиётчи, тарихчи, шоир ва математик, хуллас илимининг ҳамма соҳаларидан хабардорликлари, ижоднинг бир неча соҳаларида ўзларини кўрсатганликлари билан ажралиб турадилар. Шарқ улуг сиймоларининг кишини лол қолдирадиган жиҳатларидан бири сифатида бир неча тилда бемалол гаплаша олганликларини ҳам айтиб ўтишга тўғри келади. Бундан ташқари уларнинг кўпчилиги фанда янгича йўналишларни, янгича тафаккур услубини ихтиро қилдилар, илгари ҳеч ким айтмаган янги таълимотларни майдонга ташладилар ва илмий асослаб бердилар. Буюк тафаккур алломалари томонидан чуқур илмий асосланган ғоя ва таълимотлар фақат улар яшаган давр кўзгуси эмас, балки келажакни олдиндан башорат қилиш, табиий, ижтимоий воқеа ва жараёнларни олдиндан айтиб бериш нуқтаи назаридан ҳам бебаҳодир. Алломаларнинг илмий-фалсафий таълимотлари умумбашарий аҳамиятга эга бўлган таълимотдир. Шу нарса эътиборга сазоварки, Шарқ мутафаккирлари ўз давридаги долзарб ҳаётнинг марказида бўлдилар, халқ ва ватан манфаатини ҳимоя қилдилар. Бу уларнинг ҳақиқий баркамол инсон, оташин ватанпарвар, халқпарвар ва буюк аллома эканлигининг белгиси ва бош сабабидир. Ушбу буюк зотлар, қомусий ақл эгалари яшаган Осиёда илм-фан ва маданият, фалсафа янада ривожлана бошлади. Бу ривожланиш, тўхтовсиз такомиллашиб бориш бир неча йилларни ўз ичига қамраб олади ва бизнинг давримизга етиб келди.

Уйғониш ҳаракати умумий характерга эга бўлиб, у маданиятнинг якка ёлғиз бир соҳасига тегишли бўлиб қолмай, ижтимоий тафаккур, фан ва санъатнинг барча жабхаларини қамраб олади.

Марказий Осиё Уйғониш даври ҳақида сўз борганда, уни ислом динининг минтақа маънавий ҳаётида тутган ўрни билан боғламасдан туриб тушуниш мумкин эмас. Маълумки, бу даврда Ўрта Осиё, жумладан Моварауннаҳр араб халифалиги ҳукмронлиги остида эди. Бу даврда диний эътиқодлар ўзаро муросада бўлганлиги аҳолининг ҳаётида ва мамлакат осойишталигида муҳим ўрин тутган.

Ўлкада фақат ислом динигина эмас, балки араб тили ва унинг имлоси ҳам жорий этилди. Чунки, араб тили халифаликнинг давлат тили эди. Шунингдек, Араб халифалигида давлат тили фан тили ҳам эди.

Ислом дини маҳаллий аҳолининг мафқураси, фалсафаси, дини, турмуш тарзига айлантирилди. Шу маънода ислом кейинчалик турли халқлар маданияти умумий жиҳатларини ифодалайдиган, қудратли маънавий омил бўлиб хизмат қилди. Ислом маданияти адабиёт, санъат, фан, фалсафа, ахлоқ, урф-одат, таълим-тарбия қабиларнинг барчасига ўз таъсирини кўрсатди.

Моварауннаҳр аҳолиси халифаликдаги барча мамлакатлар билан савдо-сотиқ, маданий алоқалар олиб боришга имкон топганлар. Бухоро, Хоразм, Самарқанд, Марв каби шаҳарлар йирик фан ва маърифат марказига айланади.

Хулоса қилиб айтганда, ислом динининг ёйилиши, марказлашган Араб халифалигида илм-фан тараққиёти, ижтимоий-иқтисодий юксалиш Моварауннаҳр ва Хуросонда IX асрларга келиб маънавий кўтарилиш-"Шарқ Ренессанси"-уйғониш даврини бошлаб берди. Шарқ уйғониш даври таълим-тарбия муаммоларини таҳлил қилар эканмиз, уни 2 йўналишда-1) қомусий олимлар ижодий меросида таълим-тарбия муаммоси ва 2) соф таълимий-ахлоқий асарларда комил инсонни тарбиялаш муаммоларининг ҳал этилиши орқалифодаланганини кўрамиз. Марказий Осиёда юзага келган Уйғониш даври инсонпарварлик ғояларини кенг ривож топганлигини, маданият ва маърифатни юксак даражада ривожланганлигини кўрсатади. Келгуси маданият равнақи учун замин-яратганлигидан далолатдир.